

պեղնու՝ Յագիբերտ ոչ միայն իրենց ազգուր եւ առոյժ Երեւոյ զգեաւ եւ ի Հայոյ, այլ նաեւ «դժբեշեւէյն» (Հայոց, քրիստոնէի) Երեւոյ՝ «ս մէջ գրէի հրեւ-
մայեցո յեւ» (էջ 123)։ Արդէն Փարպեցեալ այս
կերպով պատմելի կը ցուցնէ թէ ինքն եւ որ կը
խմբագրէ. որովհետեւ թագաւորական հրաման-
ներն Արեւելքի մէջ ուղղակի եւ խստիւ հրամայա-
կան շնչաով մը կ'արձակուին։ Պատասխանն ալ
նոյն կերպով կը խմբագրէ Փարպեցին (էջ 127—130)
եւ գիտել կու տայ թէ Հայք շուգեցին կատարել
Յագիբերտ հրամանը, այսինքն՝ զրկել քրիստոնէ-
ական օրէիւք կամ դաւանանքը. «Էս ալ շէր Երեւ-
ոյի եւ ուր թերեւս ուր յեւ» Էւր հրամանի յերջ. ի
Դէդ եւ Ղաթու՝ համաժեպոյ» (էջ 129)։ Վարդա-
նանց Պատմագիրը սակայն ուրիշ կերպ չէր կրնա
ընել։ Չբուանականութիւնը — որովհետեւ զբուա-
նական վարդապետութիւն մ'է այս պատմներ քան
բուն Չարգաւայականութիւն իւր. Մարգարեա-
նութիւն — բացարարեւ յետոյ, պէտք էր չհրքել
գայի՝ բացարարելով քրիստոնէութիւնը եւ Զատա-
կութիւնը. այս Նախկեցեցի վիճակը ընդարձակ
Զատագովական մը արարողքիւ կու տայ Վարդա-
նանց Պատմագիրն եւ ալ Ղաթու՝ համաժեպ-
ոյն ալ «Բէրք», ինչպէս կ'ըսէ Օրբելեան, որ-
չափ ալ իրիտ պաշտպանողական կերպով գրուած
ըլլայ պատմական մը, կարելի չէ որ Վարդանանց
Պատմագիրը պատմեցին Տանին։ Այս երկու պատ-
մենն երու վիճակը, որոնք ըստ Վարդանանց Պատ-

մարդէն Եղիշէի մէջ ամբողջովն կար տլն. (Բզմ.
Յուսիս. էջ 274—275, Եղիշ. 3)։ Այս ձեռնագրութիւն
ներսն բոլոր Հնդկոյն իրենց մէջն է. — Պ. Գր. Խաչա-
թեանի գործք է. Սամաճեանն իւր առջեւն ունի, այսինքն
այն կարծեցն ունի թէ Փարպեցի Վարդանանց Պատմա-
գիրն անաւարտն եղած ըլլայ. որովհետեւ ըստ է. Սամա-
ճեանի «Կղզին ակառառն է...» «Հոն ժողովոյն ներկայ էր
«մանաւանդ որ արդէն Եղիշէի մէջ կար այսոյն (այսինքն)
նամակը)։

Արդէն քաջարեցինք թէ Վարդանանց Պատմագիրը
Փարպեցեալ ինչ ինչ տեղեկութիւն գրուած եւ խմբագրելու
պաշտանական գրուած մը նախ չինքնով Միհրնիստէհի ա-
նուանը նամակ մը եւ յետոյ թաւ աւ թաւ հրքելով գայն,
որ «Եղիշէն ինչ ծայրէն ծայրըն չեղանակ յաւանակ միւս
ձեռքիցը Գրքի յարմար յաւանակ եւ այս կողմերէն (Հմաճեանը,
էջ 10—10Ա)։ — Բաց աստի կ'երեւի թէ Հ. Սամաճեանն
Եղիշիկի նաւրուած քանի մ'էնքն ինչ չէ կարգադրէր Գաղա-
ղիկի մէջ. որուն հմուտ Հնդկանց տարբեր տարբերի կը
նշանակէ Եղիշիկի գրուելու ինչպէս տեսանք վե-
րէն։ Եղիշիկ երբ ալ գրած ըլլայ իւր Հնդկոյն մը Գաղաղի
քե-
լին զեւ, Վարդանանց Պատմագիրն իւր ձեռքն ունեցած է
գայնը ի Վարդանանց Պատմութեան մէջ նամակ ըստած այս
երկու խառնադիւականին, — որուն հնդկանց գրուած «Կա-
թիկ» անուններ իւր թէ կ'ընդունէ մը վեր Հնդկոյն քնու-
թիւն չունեցան. — Եղիշիկի հմու ունեցած նամակն թիւն-
ները գայն իւր Պատմական եւ ոչ թէ Եղիշիկի խառնադի-
ականին, իմէ Եղիշիկի գրած ըլլաւ, ինչո՞ւ պիտի փոխէ իւր
ստացարաններուն ձեւը, բառերը. մ.թ. եւ այն գրուածն մէջ
Եղիշիկի յատուկ անը։ Եղիշէն եւ որ իւր ստեղծութեան հա-
մաճար փոխած եւ ստացուածն ձեւերը Եղիշիկէն ստացու-
լաւ փամանակ։ — Մ. Ուրարեկեանն ալ Եղիշիկը Հնդկանց
նշանցած է այն նամակին (անս Եղիշ Ուրարեյի 1886 թիւ փ.
էջ 551 Եղիշ.)։

մարդին ստորդ են, պաշտանական հանգամանք
մ'ունին. իսկ ըստ Փարպեցեալ, թէ եւ ստեղծու-
ածիկ ունեցած եւ պաշտանական լիցենզիութիւն
մը Դրան եւ Նախարարաց միջին, այս անձիական
է, բայց Փարպեցին չէ յանդիմանի ուղղակի թել
«այս ե ՊԱՏՃԵՆ Կաթու՝ համաժեպոյն»։ «Երբ այս-
դեոյ, իբր այսինքն յեւ՝ իմ համաժեպ, կամ «այս-
դեոյ հրաւիրակ» (էջ 123), իբր այսինքն յեւ՝ իմ
համաժեպ գրուած Տրուարուակ մը, ինչպէս ըրեց
վերագրին։

Վարդանանց Պատմագիրն ինքզինք ականա-
տեւ ընծայելու համար ի գործ դրած արուեստա-
կան ջանքերէն մին ալ սա է. իբր թէ իւր արա-
մագրութեանն տակ դիւան մ'ունեցած ըլլայ պա-
տեղագմէն անմիջապէս յետոյ՝ ուսկից կ'ընդօրինակէ
իւր Ղաթու՝ համաժեպը. իւր պատմական բոլոր դիւանը
սակայն՝ Փարպեցին եւ ինքն կը յերիւրէ այն նա-
մակ կը կարմանայ թէ ինչ լաւ բան մը գրեց
— «ստեղծ իսկ ընդ ծագողութեանն» ընդ հա-
մաժեպ-վիճակն անմիջապէս զարմանայի՞նք, որով-
հետեւ կարելի չէ որ պաշտանական մարմին մ'արդ-
պիտի լեզու մը գործածենայ իսկ ամենէն ապագամը
վարկիներէ մը մէջ։ Այդ զարմանումը, արուած գո-
վուելով Պատմագիրն եւ ինքն իւր գրածին վրայ
կը զարմանայ այնքան աներկիւղ, կը գովէ գայն։
Չարմանայ չէ։

Թեւորոյն Բ. Բ. գրուած հրաւիրակը բոլորովին
զուրկ է պաշտանական հանգամանքէ, մանաւանդ
պատմական ճշգրտութենէ։ Կարծես ձեւուած է
Բուզանի Գ. Գաղ. ԻԱ. գլխուն մէջ պատմական
նմանօրինակ պատգամաւորութեան մը պարագա-
ներուն վրայ, որ սակայն չկայ օգտին, բայց Հայոց
գրածն հրաւիրակ մըն է։ Կայսրի (Կաստան) կը
հաւանի օգտին։ «մանաւանդ զի զախան յիշեալ
զգալանցն Կուրց զերգմանքն հաստատութեան,
միշտ-բաւանքն ի մէջ կայսերի Կաստանգմանսի
եւ ի մէջ թագաւորին Տրգատայ եղեալ էր»։ Ըստ
ճիշդ նոյնս թիւն մը կայ այս պատմական եւ Վար-
դանանց Պատմութեան միջին. «անուտ յիշա-
տակարանները», ցոյցացուց չէ՞ն արքեպի Բուզան-
գին։ Բաց աստի՝ «Բուշի Ուրարեյն շինել ալ միշտ
Երարեյն, այլ եւ ունեայ Միհրնիստայ տրեւցոյն. եւ
ան զբաւնեւ յեւ ինչ անս միւսն է ծագել երկրէ (Նար.
Գ. Ե), նոյնպէս յերիւրուած պատման մը խորե-
նացին, հաւասար չէ Վարդանանց Պատմագիր
սա տողերուն»։ «անկով (Նիւնեոյ յերջ) զի-Դրեւի
անցին եւ տրեւցին եւ ունեայ խառնայն ի անմիջա-
Միշտ միւսն է իւրանս Գաղաղիկի, եւ իւր անս
ստեղծութեւն եւ իւրանս Եւրոպայի» (Եղիշէ
էջ 54)։ Այսպիսի նմանօրինակներ, նոյնս թիւն
ները զարմանակ չեն, եւ զոչ համար երեւոյթ մը
է որ կը տրեւ միւր պատմագրութիւններու վրայ,
մանաւանդ երբ խնդիրն այս տեսակ պատմեցնեալ
վրայ է։ Այսպէս՝ խորեւնացու մէջ Արգաթի վերա-

1 Այս իրողութիւնը շատով երեւան հանդ տա-
լանաւոր ըստ Չարգաւայական, իւր «Կաթու՝ համաժեպ»
— հրաւիրակը պատմական գործին մէջ. — ԲԱԿ. Գաղա-
թեան քննադատ Հնդկանց ալ կը հնդքն այս եւ ուրիշ
պատմաներ Եղիշիկի մէջ (ԲԱԿ. Գ. Ե. էջ 362—367)։

գրուած նամակի պատճեններ գրուած կերպիւր են. խորհրդային ոչ թէ Լաւրաբնայն կ'ընդօրինակէ, այլ Եւսեբիոսի Եղ. Պատմութեան կը հետեւի. — Ինչ որ Լաւրաբնային մէջ իբր պատգամ կը տաւորի Յիսուսի կողմանէ առ Աբգար, նոյնը կատարեալ նամակի մէջ առած է Եւսեբիոսի պատմութեան մէջ — նոյնպէս առ Տիբեր եւ առ Ներսէս հրտաձեռները՝ կատարեալպէս շինծու են հաւանաբար զանազան տեղերէ քաղուած եւ նամակի վերածուած են. զոր օր. առ Տիբեր գրածոք Տերստուի դիմանոսի խառագողութենէն առնուած է:

Գալով Աւարգանի եւ Ղեւոնդի ճառերուն, իր տեսնելը՝ թէ Աւարգանայն Պատմագրութեան կառուած ունի տեղ մը. Գարպեցի կը պատմէ թէ այն գիշեր (451 Մայիս 25 ուրբաթ, որ շաբաթը պիտի լուսնայր) խոսեցան Աւարգան եւ Ղեւոնդ. Ըստ Գարպեցու նախ Ղեւոնդ կը խօսի, յետոյ Աւարգան՝ զգածուած Ղեւոնդի քաջայերական շեշտներէն՝ նոյնիմաստ յորդորական մը կ'ուզէ, այսինքն՝ քիչ մը Տոգեւորականի բերնով. Աւարգանից Պատմագրը, թէ եւ ոչ նուազ Տոգեւորականի բերնով՝ զրգոխէ բառեր կը գտնուարարպետի բերնով. Աւարգան անշուշտ խոսեցաւ, եւ կը հաւատամ որ բուն պարագայեօք վայել բերնով մը գտաւ, յորդորեց, յուզեց, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս յերկրուած է պատմութեան մէջ. Այն յորդորականին մէկ կէտ, «մանաւանդ զի բազումք ի մէջ լուսադոյնէք քան զիս արտութեամբ, եւ գահուի վեր ըստ հայրենի պատուոյն» (Եղիշէ էջ 78), ուղղակի առնուած է Գարպեցիին, որ նոյնպէս Աւարգանի խօսքերն են, «Բազումք են յայտ երեց աշխարհաց յապատրեոյ, որք են աւագ քան զիս եւ գահու եւ աւարդք, եւ շանս եւ որ ի խոսքս են» (Փրպ. էջ 138): Ահեբեւ է թէ ուսկից կ'առնու Պատմագիրն իւր շաբաթած յորդորականին շատ կարեւոր մէկ կէտը:

Աւելի հետաքրքրական է Ղեւոնդի յորդորականին շաբաթութիւնը. Գարպեցին կ'ըսէ թէ «որ յուսումնաւէտ իւրում (Ղեւոնդ) բազում բանն Տոգեւորս յիշխողաւոր տնիցեալն զվարձալիս իւրախաւորս — ուրիշք. եւ նախ զանպատումն զՏամբերութիւն արքայ Գրիգորի, ապա զայլոցն ամենեցուն» (էջ 206): Աւարգանայն Պատմագիրն առիթը չի փախցնէր մի առ մի ընդլայնել — Ընչ վարքն ու քաջութիւնը, եւ կը սկսի «Ելէնք, ամենեքան զՏամբ քառաշին» (նոյն, «Բարսամ»), — «Ելէնք, աւաքինիք, զմեծն Մովսէս», — «Ելէնք, զմեծ քահանայն Գեորգի», — «Մի՛ մտաւանդ եւ զուրբ մարգարէն զԵղիս», — «Ելէնք, զամենայն զօրավարս Նարայէլ» (Եղիշէ էջ 82 — 84 եւ հետեւ): Ինչ յիշեցէ հիմերը, բայց չէ յիշէր Լուսաւորչը, զոր ընդ համարած Ղեւոնդի իբր ամենեւեալն քաջալերել տիպար մը յառաջ կը բերէ, եւ յիշեցէ, եւ Աւարգան կը հաւանք Ղեւոնդի խոսքին ու կը յարէ՝ «յորոց բազումք որ առաւ, ոչ միայն աշակերտք՝ այլ ազգաւորս — ինչոք եւս հաւատարմ» (Փրպ. էջ 208 — 209): Աւարգան, Մեծն Մարտիրոս թող, միայն կարգէր որ այն վկայութիւնը տալ, եւ Լուսաւորչին՝ Մեծն Նահատակին՝ Տոգեւորական արխութեան յիշատակով քաջալերել

իւր ընկերակիցները, ինչպէս Ղեւոնդը: — Ջարմանայի է որ Լուսաւորչը յիշատակութեան անգամ միակշիւք հանգիստի Աւարգանայն Պատմութեան մէջ, մինչ Գարպեցու ամենէն մեծ գեմը է ան եւ միտ յիշատակութեան իր բերութիւնը. Այս երեւոյթն ալ կ'առնանք է:

Աւարգանայն Պատմագիրի Պատմագրութեան խառագողութեան ալ՝ ուրիշն էր ցուցնելն թէ սակի գրքոյն կառուած ունի Գարպեցիին:

Արդ՝ Գարպեցին, ըստ Գալթիմանի, գրած է իւր պատմութիւնը 488 — 490 (Հուլիոս 1887 Յունուար). ըստ խալաթեանի 490 — 509, այսինքն՝ նշանաւոր Բուրգիլի գրութեանէն յետոյ, որուն գրութեան ժամանակը «բնորոշի է ի միջի 488 եւ 491 մայիս» (Գր. խալաթ. էջ 47, եւ 111 — 113. — Հմմտ. Բլաշկոյ Բ. էջ 16, 17, 19. եւ Աղ. Ման. Ե. էջ 75 — 77): Գարպեցու Պատմագրութեան տարեթիւնն ամեն պարագայի մէջ Ե. Գարու ծիշդ վերջինն է. Ձ. Իսկիցը կը նշանակուի: Այս վարքն ալ բաւական է կարծեմք պնդելու համար թէ Աւարգանայն Պատմագիրը Ձ. Գարու առաջին քառորդին զբաւան արդիւնքն է: Աւարգան (էջ 154 — 156) իսկայն զգրին յիշատակարանի տարեթիւնն ալ նշանակեցիւք 518՝ իբր որոշ կէտ մը հելլենական կաղապարներու մէջ հայացուած գրածներու: Փիլոնի թարգմանութիւնները 518էն վեր չենք կրնար գնել, բայց կարելի է ինքնեւէ միշտեւ Աւարգանայն Պատմագրութեան ժամանակները, նկատելով թէ նոր թարգմանուած գրք մը յաջորդական կարգով կարգացուած է ժամանակակիցներէն, եւ թէ այս թարգմատարութեան կը պարտի Աւարգանայն Պատմագիրն իւր ըրած գեղեցիկ ու ճոխ փոխառութիւնները:

Եթէ Գարպեցու պատմագրութեան տարեթիւնը 509էն վեր չէ կրնար բարձրաւալ. Աւարգանայն Պատմագիրն ըստ ամենայն հաւանութեան, 518էն յետոյ գրած պիտի ըլլայ իւր պատմութիւնը:

Միայն՝ դիտելու կէտ մը կայ: Պատմագիրն ծանօթութիւնն այն գէպերուն, որ ապրիլ (աւելի, պակաս) պատմածներու տեղի տուած է, — Կապիտի մը վկայութեան արդեւոք չէ, այլ՝ ինչպէս բարեք, իւր պատմագրութեան եղանակին՝ նպատակին. ըստ այսմ գիւցարդներութեան մը համար երկրորդական եւ դիւցարդական քաղութեանաւորները բերող գէպերը՝ ինքն յարակից մասերն ի բաց պիտի թողուէին. ապա թէ ոչ՝ ակնատեսն մը ամենէն տեսանելի, իրական, պատմական գէպ մը պիտի չկրնար ծանկել. հայ նոյնք մ'եր այս պատմութեան գէմ. բայց արդէն Պատմագիրն ինչ զինք մասնեց այդ կարեւոր խնդրին մէջ (տես վեր էջ 180):

Ակնատեսի վկայութիւններու մասին մտադիր կ'ընենք ընթերցողը սա կէտին՝ թէ Աւարգանայն Պատմագիրը՝ Գարպեցու պէս — Կապիտի կրնար ըլլալ ինչ ինչ գէպերու, մանաւանդ իւր պատմութեան ամենէն վերջին մասերու գէպերուն: Արդարեւ կամարական, որ անմասն պատմութեան ժաման էր, Աւարգանի փոխան ու քաջ աշակիցն էր, պատեարար մէն մի գէպերը պատմած

ե Գորպեցի Զարաթանին, մինչև իսկ Աղուանից տեղակալ մէջ իւր մշակին թաղուիլը (Փայլ. էջ 191 — 193) ընտրել եւ ըստանձնել նկարագրութեամբ: Անշուշտ կամարակաւի կամ ուրիշներու ալ մասին (էջ 276 «սակին») եւ որ Փարպեցիին կ'ըսէ՝ «Եւ որ-դի շուր խաւսին եւ քաղաքս գնահատեմք նորոշել եւ առատ դնեմք որովցն ինչ... զոր պատգմ- համա-րելով Գորպեցին մեջ տեղեկցեալն ի զբարիքն Պա-րտից» (Փայլ. էջ 213 — 214) խաւսիկի (== «պա-տիկի»): Խաւսառանցի, Փայլ. էջ 283) գէպքը, որ ընդլայնուած է չափազանց եւ նշանակելի մանրա-մանուկ ինքներ եւ առարկութիւններ կան այս նկատմամբ երկու պատմագիրներումէջ, Արշաւիր կամարակաւն «Երբ ինքնուրոյ, խաւսիկին կը տեղե-կանայ եւ ըստ այնմ կը պատմէ Ղարաբիք (էջ 305 — 306): Ասոնցմէ զատ Փարպեցիին կ'ըսէ՝ «Իսկ մեռել է իտղիշ նաեւորդացն յայնչաւն, որո՞ւս անուանե- ին էստ: որդորել յերկրէն արդար էին, եւ ի մարմնի իշխարի էին եւնի, որոց կարգով անձամբ անձանց եւ ուսեալք զկատարանս եկեղեցւոյ», եւն (էջ 329 — 330):

Ղարաբանաց Պատմագիրն իւր Փարպեցու Տեսնուողութիւնը ծածկելու համար՝ ուր որ նա ա- լանելուցէ վկայութիւններ կը շեռտէ, մէկն նա է լեւ: Սա վերջին վկայութիւնը՝ թե՛ Փարպեցիին ինքն աշխարհ տեսնել է կապեալներին, Ղարաբանաց Պատ- մագիրը միայն պատմութեան ձեւը կը փոխէ «Իսկ մերորեկնցն քաղաքս, ի նախնի՝ ոչ մակիցիւնն էին, սակայն զարդարեալն հայրենի ուղեւորն իւրեանց» եւն (էջ 151 — 152) եւ ուրիշ տեղ կը տանք այս վկայութիւնը, «Ձի հնիդ հարեւրելոյ շափ յակնեւ յառնանէ ճանաչեմ», ոչ որ Առաքելայնն էին, այլ զբարձրա ի կրեւերգանաց (քիչ մը յառաջ՝ «Ման- կապոյնք») անտի» (էջ 155), անշուշտ այս տեղ Ղարաբանաց Պատմագիրը փոփոխուուն կանանց նկատմանը կը խօսի, ինչորքը նշոյն է սակայն: Ար- ղի հաւանական կը թուի՝ թէ ինչպէս որ Փարպե- ցին Առաքելայնն մը՝ Արշաւիր կամարակաւնն, — որ անպատմառ ալ պատմական եւ պատուական ծաղիկաւ ծերունի մ'էր այն ստեւ եւ իւր առեղջ հասակին յուշեցերով կը պարարէր զինքը շըլպապ- տողները —, կ'ըսէ Ղարաբանաց մասին պատմու- թիւններ, Ղարաբանաց Պատմագիրն ալ կրնայ

տեսնուած ըլլալ Մակիգոյն կամ Կրեւերգաններու հետ. որովհետեւ ինքն իսկ դիտել կու տայ թէ շէր ճանչցուց Առաքելայնները. «Ի Քաղաքս այն են զոր ոչ գիտեմք, +սն իէ գիտեմք» (էջ 155): Եւ թե- րեւս այս յարակուսութիւնն է՝ որ աշխարհի գնահա- դատելի գէր մը կատարելու միայն է պիտի:

Իսկ խաւսիկի մը նկատմամբ իւր պատմա- ներն (էջ 142) ոչ միայն կը հակադասին Արշաւիր կամարակաւի խաւսիկէ լսելով Փարպեցու ասան- րած տեղեկութեանց, ուր Արշաւիրն իսկ կրնար առարկոյն շաղարկատմութիւններն խաբուիլ, այլ՝ արդէն վկայարանական յարմարութիւն է այս պար- զագէտ. եւ Ղարաբանաց Պատմագիրն ինչպէս որ Գոշթեպաղի գերը Մարգարեան ստուած է հանելով խոստովանող թարգմանութիւններէն, նշոյն կրե- ցով խաւսառանցի մ'ալ կրնայ հանած ըլլալ այն տեղէն, քանի որ «Արքահամու թարգմանութեան մէջ բաժանութիւն խաւսիկից կան եւ ինքն ալ նա կատարած է իւր թարգմանութիւնը», ինչպէս դի- տել կուտար ինձ Լ. Յ. Տաշեան, եւ իր յաւելու- թէ «Արք մեկնութիւնն ուրիշ է, խաւսիկի մա- րին աւելի բան մը չեմ կարող աւելցնել իմ կող- մէ, որովհետեւ Արքահամու թարգմանութիւննե- րուն մէկ չէին մար միայն ծանոթ է ինձ:

Մեր եզրակացութիւնը. — «Հայոց Պատերազմի» նկատմամբ գրուած Պատմութիւնը նման ճեղքնակի մը գործն է, որ ինչիւմ Ղարա- պետի վերաբերուած է: Այս պատմութիւնը երկու ժամանակ մնացած է անձաւ: Անձաւ ճեղքնակ անտեսն վէ: Մարութեան եւ Փիլոսի հայերէն թարգմանութիւնները մէկ կողմէ՝ իբր աղիւ- ր պատմութեան նկարագրական մասն բուն, եւ միւս կողմանէ Փարպեցու պատմութիւնը. — Փարպեցին որ իրմ յառաջ Ղարաբանաց ուրիշ Պատմագիր մը չէ ճանչցար —, իբր աղիւ- ր պատմական մասն բուն, ինչիւն նկատելի կու տան Ղարաբանաց Պատմագիրն իսկուրի շըլպապ ինչոյն՝ ինչոյն ինչոյն: Միայն, այս ամենուն մէջ, հոգի- աշխարհիւր գեր մը կարելի է տալ իրեն եւ այն ալ իւր պատմութեան ամենէն վեր- ջին մասն բուն մէջ: Ըստ այսմ՝ Ղարաբանաց Պատ- մութիւնը Փարպեցու Պատմութեան վրայէն շե- նուած՝ յատկապէս հանդու- շիւնեցողի համար դիտարկեցողութեան մ'է պատմական: Գրութեան ժամանակամիջոցն է Փարպեցիէն գրեթէ անմիջա- պէս ինչոյն 510 — 520:

Գ Լ Ո Ր Թ Բ .

ՎԱՐԴԱՆԻՆՅՈ ՊԵՏԻՆ. ԳԻՐԸ ԹԱՐԻՄԱՆԻՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԿԻՐ - ԻՐԻ ԳԻՐԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵ- ԲԵՆԻ ՄԵԸ

Ա.

Փոքր թարգմանչաց խումբին կը պատկանի անշուշտ Ղարաբանաց Պատմագիրը: Եւ թարգմա- ռաց այս խումբն անհատներու որոշ թիւ մը չունի. Փարպեցին ալ անոնց մէջ կը մտնէ իբր մասնա- գիր: Իսկ թէ աւ եւ ասանդական եղբէն, կարելի չէ երաշխաւորել. այսնկատմամբ խոսեցանք այդէն: Ձեռք կրնար այս վիճակին մէջ այս կամ այն գործի թարգմանութիւն մ'ըմանայել իրեն ուղղակի եւ մը

1 Վահանաց Պատմագիրն մանրամասնութեան ներս մասին ալ Արշաւիր որդին, Մեծն Ղարաբիք Թա- յիլը՝ Ներսէս կամարակաւն, տեղեկութիւններ տուած է Ղարաբիք, որ իւր վեհանքն քաղաքն էր (Փայլ. էջ 570 — 571 եւ 591 ինչիւն). — «Եւ զայս լուր ի որոյն առնէ Վա- սակայ Մարմիններէ՝ հաստատի երբամբ պատմէր միջ բա- րով անպառ ինքն տերն Ըրեմկայ Ներսէս կամարակաւն (Փայլ. էջ 411):

2 Փարպեցու եւ Ղարա. Պատմութեան մէջ ինչուած այս տեղին, «որոյ խորին անպար ձեռնով արդեւ իս- տալէ ձեռնարանս Երկրայն», եւ սակայն զարդարեալն հայրենի ուղեւորն իւրեանց, անպարտաւ քաղաքնուած ընդորեկական մ'է, որ Երբորք արեւելի մը հաղու- կրնայ գաւ. պատմական զեպք մը չէ այս, այլ Պատմա- գիրն անուր թիւնը նախարարութիւնն ինքն վայ, որ իրողու- թիւն մ'է Ղարաբանաց Պատմագիրը Փարպեցիէն կ'ա- նու զայն:

իսկ Մարգարայեցւոյ զըջերուն թարգմանութիւնը (տե՛ս էջ 133, ծնթ. 2)։ Ի՞նչ կերպով որ, զոր օրինակ, Գարպեցին թարգմանիչ է, նշոյնպէս պէտք է նկատել Վարդանանց Պատմագրին ալ։ Այսպիսի գրիչ շարժող մատենագիր մ'անպատճառ մանակցեցաւ իրեն ժամանակակից թարգմանութիւններու Թէ Պատմութեան ոճն եւ թէ իրեն ընծայուած ուրիշ ինչ ինչ թարգմանութիւններ, զոր օր. Մեկնութիւն Աբրահմայ, կը ցուցնեն թէ աւելի պարսկերէնի եւ ասորերէնի հմուտ գրող մ'է Պատմագիրը. իսկ Բաբելոն բառին քանի մ'անգամ գործածուի եւմէր (տե՛ս Եղիշէ, էջ 11, 60) կարծես իւր յունական կրթութեան ալ յատուկ պարպոյց մը տուլ կը թուի, — Բաբելոն անուանելով ոչ — հայ ազգերը, ինչպէս Յոյնք՝ ոչ հելլենի ազգերը, Գեթ Գարպեցին անգամ մ'ալ չի գործածեր այս բառը։ Արեւմտի (Աթենացի) ուսումնական տիպոսը, որ շատ յետոյ տրուած է մեր հայեցողին բոլորովին անհմուտ չի թուիր։ Բայց հելլեն ազգեցութեան նշոյնն իսկ չունի իւր Պատմութեան ոճին մէջ. նշոյնպէս ճշգրտաւ ալ, որ յայտնի եւ քաջ յունական մ'էր, չի ցուցնիր թէ էրիցն յայն ուսումնէրով պարտաւոր ըլլայ։ Անշուշտ այսպիսի ազգեցութիւն մը, է՛նէ կարելի ըլլար ձեռն ձգել, անոնց ընծայուած թարգմանութիւններու մէջ պէտք էր փնտռել, քան պատմութեան մէջ, որ հայտնի կիսաթիւնն ասունան, հայտնի համար չիւնաւ եւ մանաւանդ հայ մտածած են, մին հանգիստաւոր, միւսն ընտանի լեզուի մը շքեղութեան մէջ։ — Իսկ Պարսկի կեշտին, ծէսին, պարագլութեան մասին Վարդանանց Պատմագրին ունեցած հետաքրքրութիւնը նշանակելի է. եւ իւր հմտութիւնը փայլեցնելու համար լուսագրի տեղեկութիւններ մուծած է իւր պատմութեան մէջ, թէ եւ երկրորդական արժէք մ'ունին ասոնք բուն պատմութեան հանգիւղ իբր պատմութիւն (տե՛ս վերեւ էջ 200 ծնթ. 1)։

Վարդանանց Պատմագրին Եղիշէ անուն տակ միշտ Գարպեցիէն յառաջ գրուած է Ասողիկէն սկսեալ։ Ասիկ յառաջ Եղիշէ անունն ուրիշներու հետ միասին չենք գտներ։ Վարդան եւ Կիրակոս պատմիչները իրաւունք չ'ունեն կարգով մը կը յիշատակեն թարգմանիչները։ Կիրակոս Գարպեցիէն յետոյ կը չիւն Բազմաբը։ Արդե՛ն յարնապի, Եղիշէ, Ղալաթի այս շարքը աւանդական եւ ծ. գարնէն աւելի հնուի թեան մը չի վերաբար։ Այս կէտը գիտել կու տանք ցուցնելու համար թէ որոշ եղանակաւ մ'անհնար է թարգմանիչները իւրաքանչիւրին գործերը նշանակել. գոնէ ժամանակագրօրէն։ Ե՛նէ ընդհակառակը քիչ շատ հաստատուած կուտան մ'ունենայինք այս ինչ թարգմանութիւնը Եղիշէի կամ յարնապիւր ընծայելու, անշուշտ նուազ գծուարթութեան մը պիտի չբախտինք։ Անոնք որ իրենց ամենեւնի ծանօթ են ամենուն մասունքն գործերը, բանքը՝ «չուփ գործողները, վե՛ճիք գեանի մը վրայ դրած են, կարելի պիտի ըլլար միթէ ուրիշ աշխատութիւններն այս ինչ թարգմանիչ անունով ընդգրկել» առանց կասկածելու։ «Հայոց Պատեբազմ»ը պատմագրող հնդկնակին ընծայուած ուրիշ գործերուն հանգեպ տա-

լուած ենք միեւնոյն կասկածով զնուիլ։ Վարդան Պատմագիր կոչումներ կ'ընէ այժմ կրուուած գործէ մը։ Մեկնութիւն Աբրահմայ՝ Եղիշէի ընծայուած։ Եւ Կիրակոս, որ Կորիւնին անմիջապէս յետոյ կը գտակ մեր Պատմագիրը, կ'ընէ թէ՛ «Եւ Եղիշէ Ղալաթիւնիւ Սբէրց Վարդանանց, եւ Գիշիւր Կանանց», եւ այլ մեկնութեան իբրց, եւ Ղալաթիւնացի Փրիլիկ, Ղալաթ Գիշիւր, եւ Եղեան իսա յալեւ ինչ ոչ յոգուտ շաղաց, եւ Գաւիթ Գիլիմոսիոյ Գիլիւրն Սանանց եւ Եղիշց (էջ 17)։ Ահա խառնակ գտաւարութիւն մը հնդկնակներու եւ անորոշ խառնածք կամ բացատրութիւն գործերու մասին։ Կիրակոսն է առաջին անգամ Վարդանանց Պատմագրին պայսպիսի գործեր ընծայողը, եւ իւր ամենեւեակի որոշ կերպով նշանակածը՝ «զարդարանաց Փրիլիկ», ոչ միայն տարբեր խորագրեր մ'ունի Եղիշէի անունով հրատարակուած գրուածներու շարքին մէջ՝ «Վարդապետութիւն բառ Յովհաննէ Սիրիւլոյ ի Չարարանս Տեսուն», եւ գանազան մասերի բացկանայ (խաշկերութիւն, Թա Տիրեքայ ծովուն, Գարգուսութիւն Աւաթեւոյ) այլ մանաւանդ՝ հրատարակիչը գիտել կու տայ թէ՛ «Յալաթ Զառք Գրակին յուն Եղիշէ Վարդապետի, այլ հարաւորութեանն ինտիմն չիտ Եղիշեանց Եւ Գալիմոսիւնը, Վերեւորիկ 1859ի հրատարակութեան մէջ, որ՝ Սբիւր Էօրն Իբրց Եղիշէ Վարդապետի մտնութեանն ինտիմ ըլլալ լիւր ընթերցիչն ընթերցանածը իւրեւրցոյն՝ կատարեալ գործն կը նկատուի Վարդանանց Պատմագրին։ Պատմութեան գաղճիկն կ'ընծայուի 1. Խալաթ Մանանց, 2. Մեկնութիւն Յեւոնայ եւ Գալաթիւնաց, 3. Յալաթիւն որ ասէ Հայոց Իբր. [Եղիշիւն ալ գիտողութիւնը եղած է այս Խալաթ գործին յետոյ] (էջ 206) ըստ այսմ. 4. ի Սիրիւրն Քիւրիւր. 5. Յալաթիւրն Քիւրիւրն. 6. ի Չարարանն Քիւրիւրն (զարդարանն ինտիմով)։ 7. Վալաթ Գալաթիւն ինտիմն. 8. Վալաթ յիշտուոյն Ինտիւր. 9. Կանանց. 10. Վալաթ Զալաթի (Հմտ. Կար. Զալաթ. Յալ. էջ 11)՝ կասկածելի են։

Այս պատմածներէն «Մեկնութիւն Յեւոնայ եւ Գալաթիւնաց», որ ամենին աւելի երաշխաւորուած է իբր հարազատ գործ Եղիշէի, «Զալաթ Վարդան Պատմագիր կու տայ [Վարդան Յալ. էջ Դ.], Ոմանք Եղիշէի անունով Եւոնայ Մեկնութիւն մ'ալ կ'ընծայեն Վարդանանց Պատմագրին եւ Վարդան Պատմագիր միտնապիւրն (այն անի, բայց ի. Հայկազեան Բազմաբը յորիշողները շայն կը նկատեն «օտար յոնոյ որոյն Եղիշէի»։

Ինչպէս տեսանք մեր ուսումնասիրութեան ընթացքում, իբր Պատմագրի գրիչն արդիւնք այս ցանազան գրուածներուն մէջէն դուրս հանցիցին։ Մեկնաց իբրց, զոր արդէն Պատմագրին տալու ընդհանուր համաձայնութիւն մը կայ, եւ Այլաթիւրն Եւոնայ Բազմաբը քանի մը գրուածներէն, որոնք ոեւէ եղանակաւ աղերս ունին վարդանանց Պատմութեան հետ, ինչ որ Եղիշէի իբր Պատմագրի՝ կ'ընծայուի ինչպիսիան է։

Այս տեղ սակայն կ'ուզենք գիտողութիւն մ'ընել այս գործերու նկատմամբ. — Տեսանք թէ Վարդանանց ժամանակակից Արապաշատ Ժողովա-

կաններեն՝ Եղիշէ եպօ. Ամատունեաց, Հակոտուկ աստղակաւ կարծիքներու շէր կրնար Պատմագրին Հետ նշոյնադրիլ: Ասկէ զատ Եղիշէ անհնչեալն կամ անաւանդեալն շիտթեմնէ որ Հակոպատմական ենթադրութիւններու տեղի տուած էր: Արդ՝ Հասանական է որ Ամատունեաց եպիսկոպոս՝ իբր Սահակ - Մերոպեան զպրօն առաջին Հետ տեսնողներէն մէկը, զբական արդիւք մ'ունենալով, մասնաւոր իբր Հեղինակ կանոնական գրուածներու: Ենոք որ Եղիշէի մ'անունը կրող այսպիսի գրուածներ Պատմագրին տուին, կարծեցին Հասանաթիւ թէ Եպիսկոպոս էր նա (Հմտ. Կր Հայշ Եղ 11. տնս վերագոյն էլ 7 - 8) քանի որ եպիսկոպոս որ միայն կրնար կանոններ գծել, գնել: Իմէ իր թուի որ ոչ միայն կանոնները, այլ մասնաւոր այնպիսի գրուածները՝ որոնք ընտրեալագոյն ձեռագրեցուցան. Համեմատ Եղիշէի մ'անունը կը կրեն եւ որոնք՝ «Հարազատութեանն եւ իմաստեցն շէր երաշխաւորել», պէտք է Ամատունեաց Եպիսկոպոսին ընծայուի:

Վարդանանց Պատմագրին ընծայուած մասնաւորական գրուածներու քննութիւնը դուրս կը մնայ մեր ծրարքն: Պատմագրին իբր թարգմանիչ կամ մասնաւոր (բայ ի պատմագրութեանէ) Հայ մասնաւորագրանին մէկ զբաւած զիբը շոյափելու համար, որ թէպէտ որչափ անորոշ, սակայն այնչափ իրական է: Հասանական չէ՝ որ միայն եւ միայն Պատմութիւն մը գրած ըլլայ այս երական գրիչը. անշուշտ իբր թարգմանութիւն կամ Հեղինակութիւն Հարազատ գործեր արտագրեց նա. ահա ասոնց իրական կրուածն է, անտարադիս, որ անորոշ իր թողու սակի գրչին գրքն իբր թարգմանիչ՝ թարգմանիչներու շարքին մէջ:

Բ.

Հայ մասնաւորագրութեան մէջ Եղիշի կը գրուէ ամենէն բարձր եւ ամենէն դասական գրիքն իբր Հայերենի Հայրը: Եղիշի, սակայն, ի Տարեկն իւր տեղն պիտի ցոյցնէր Վարդանանց Պատմագրին եթէ մենք դիտարկէր այս պատիւնն անոր՝ Բանաստեղծ-Պատմին: Իմ հմտ. Վարդապետն իրուամբ կը գնահատէ Վարդանանց Պատմագրին իբր՝ «Հայ մասնաւորագրութեան անմուտք փառքերէն մին՝ որ Եղիշիէ վերջ կը ներկայանայ իբրեւ երկրորդ Հայ-կանան լեզու, թէպէտ իւր օճի փափուկ զգացմանց եւ վեհ իմաստից բացատրութեանց ներքեւ աւելի աւելցէ եւ թարմ կ'երեւի. զի մինչ Եղիշի գրիչն իբր ի Հայերէն կը պատմաբանուէ յստակ եւ վճիռ, Եղիշէ գանձեր կը ցոյցնէ հաստատակցով ապակեղ մը մէջէն» (ՊԹ. Հայ. Մտեր. Ե. Ա. Գ. էլ 21):

Ամենէն մանր դէպքերը կենդանացնել, դուռնաւորել, ներշնչել ընթերցողին իւր զգացումներն, ցոյցանշել իւր մասնաւորներն իրենց բնականութեան մէջ ամեն մասնաւորի արուած չէ: Վարդանանց Պատմագրը սակայն զերազանցապէս յաշտագած է այս մասին, որ իւր բուն նպատակն է. — նախադր ընթերցում համար գրուած մը՝ պատմական շոր տեղեկութիւններու ամփոփումով մը չէր

կրնար արտագրուիլ: Այլ միայն Նիթիւն պահանջն է այս յաշտութիւնը, այլ մասնաւոր Պատմագրին յատուկ ինտելեկտ մէկ արդիւնքը: Ճշմարիտ մասնաւոր մը զգացարեւտական ճաշակ ունի Վարդանանց Պատմագրը. զիցած է նա համապատասխանել մասնաւորելու գիտութեան պահանջներուն: Ի՞նչպէս հոսանք մը կայ այն բացատրութիւններու ետեւ՝ համարը դասական գրչի մը սահմաններուն, որ արեւելքի բոլոր դասական Հեղինակներուն բարացոյցալիւնն է: Երոզմ, առիւծը, վարազը, Տնոցը, դժոխքը, լեռնայն, որոտում, շանթը, մաղը, եւայլն, բնութեան ամենէն զօրեղ արտայայտութիւնը մարմնացնող փառաբերութիւններ, այլարանութիւններ համար դասական պատմութեան էջեր կ'ոգեւորեն: Այն հակա եւ հօր բացատրութիւններ, որոնք Եսայիներու պատգամները կ'իրագործեն Ս. Գրքի մէջ, ուղղակի Ս. Գրքով կը մտնեն արեւելքի երկիւղած գրիչներուն տակ, որոնք արդէն բնականէն աստիճան մ'սփայլող ընդգրկելու գանձուն: Եւ արդէն ի՞նչ բանի վրայ չէ ներգործած Ս. Գրքը... Երբ մասնաւորագրութեան բոլոր հատորներուն կապալարն է կարծեա Տիեզերական Մասերին պատմական եւ ոչ-պատմական էջերը: Վարդանանց Պատմութեան մէջ անոնցմէ ընտիր մաս մը կայ, որ ոչ զգուշ հոգւոյ բանաստեղծութիւններէն է, թեպէտք է. սաղմոսներու միմունջը, հոգեւոր երգեր, պաշտամունքի նշանակալի մայրերը մէկ կողմէն, առիւծաբար գոշումներ, վարազաբար յարեւոյթներ, մրցում, կոծում, ծայրիկներ, շառաւուռ, փայլում միւս կողմէն, զիբար կը համարեն: Գրուածին ամբողջ ուղղութիւնը այս է, լաւ ընկերգուած Նիթիւնն եւ Նիթիւն մէջ. Հեղինակը կ'աւարկայանայ իւր արողներն մէջ. այս յատուկութիւնը Վարդանանց Պատմագրին վրայ կը փայլէ զբաւոր կերպով՝ տարբեր մեր նշանում որ մասնաւորներէն, որոնց իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ տեղ անհասանկանութիւն մ'ունի: «Մ. Խորենացւոյ գրութեան կերպի իրեն յատուկ գրողն ունի, ոչ Եղիշի զայն ծառայելուն ունի եւ ոչ Եղիշիի օտարաշխարհային լինելը, այլ մէկ կողմէն բունգրեթեւալ է, տեղ տեղ կամու՝ խորհրդական, եւ միւս կողմէն շատ ստատիկ կերպով կ'արտայայտէ Հեղինակին ինքնաշխարհայինը» (Արդ. Մտեր. Ժ. Էլ 101—102):

Վարդանանց Պատմագրին տեղ փարպեցու գործին մէջ ալ կը պահի: Փարպեցի օտարաշխարհային անձ պատմութիւն է. դէպքերն իրենց բնականութեան մէջ պատկերացնել, ըմտնել, փափուկ, դիւրահասկնալի լեզուով մը եւ առեւտն ճիշտ ստացանուններով՝ Նոյն դէպքերու Պատմութիւնն սակայն, տարբեր գոյն մը կ'առնու. Վարդան. Պատմագրի գրչին տակ: Երբ փարպեցին կը գրուէ, Վարդանանց Պատմագրը կը յուզէ. առաջինը խորհրդաբանելու լայն միջոց կու տայ, երկրորդն կը յարգապէս, կը դրդուէ: Այս յաշտութիւնը ինչպէս լեզուն է մեծ Նիթիւն մը հաշտութեան արգիւնընէ: Տիարաբարապատմութիւններ պիտի սպաննէին Նիթիւն մեծութիւնն ու կենդանութիւնը: Լեզուի կատարելագոյն հմտութիւն, բացատրութեան ներու ճշտութիւն, զբական արուեստ իւր բոլոր երանգներով, ահա Վարդանանց Պատմութիւնն

իր բնականագրական գործը, իբր հրաշակերտ, որ ինչպես կը գնահատե գերման լայնագետը, «Հայ մատենագրութեան ամենն անցնուողն քրիստոնէի եւ իւր մեծագործը, սրտաշարժ նիւթովն, ծանր ու հանդիսական լեզուան եւ եկեղեցւոյ ու հայրենեայ հրապարակող ոգեւորութեամբն» (Ալ. Բ. Ման. ԺԷ. էջ 109. — Հմմտ. Նոր Հայէշ. ԹԷԷ էջ 11. — Հ. Ա. Վ. Արտաշէն (տպ. Վեմտ. 1775) ԹԷԷ էջ Է. — Պատմ. Հայ. Դպր. էջ 315):

Գասական Հայերէնի ամբողջ շրջակաութեան մէջ կը կարելի է հանել այս գրքէն, որուն «Հայերէնի» ուսուցիչ մի համար երբեմն հասարակ սովորութիւն մը եղած էր բոլոր դպրոցներուն՝ Վարդանանց Պատմութիւնը տալ ուսանողներուն ձեռքը։ Եղիշէ «Հայկաբաւութեան», տպագրող ինկաւորներէրաւոր (տես վերագոյն եր. 5—6, 12)։ Էն դարաւոր ոգի ներշնչող գիրք մը, որ ամէն մասամբ յանդիմանքի տնայութիւն մ'ունի ուսումնասիրողին համար։ Հայտնի լաւագործն է այն, այս բացատրութիւնը սրտին հետ կը խօսի։ Մեր ազգային կեանքի եւ դարուն բոլոր դէպքերը, հոգեկան խաղաղականութիւններ եւ դոյժ մարմնացումներն ինչ Բոսոր պատկերներուն մէջ տեսնել, շղարհել, խօսիլ, զգածուիլ, ահա՛ վարդանանց Պատմութեան հոգեխաղաղական արդիւնքը խորունկ ազդեցութիւնէ մ'ենթադրուի։

Այսպիսի հրաշակերտ մը՝ Հայ մատենագրութեան բուն հաստատութիւնը կը կազմէ։ Պիտի չվաւր եւրոպացի ընդունէ՞ ինչ կորուստի մը գաղափարաւորած բոլոր «Հայոց Պատերազմին» նկարագրութիւնը, մեծ պարտութիւն մը պիտի զգացուր դասական հայերէնի ուսումնասիրութեան մէջ։ Այսինքն ճոխ ասպարէսներ՝ մերթ ընտանեկան շրջակայական գարնաններ, բաւերու յատուկ անկողնի (Հմմտ. Գրեմար Վ. էջ 16—17), բաւերու ինքնատու (նոյն իսկ Ժողովրդական, զոր օր. Բաւ, հոգիք, եւն) ընտարութիւն, հայերէնն ո՛ւ, ամէն էջի, ամէն տողի մէջ ուշադրութիւն կը գրուէ։

Հայ մատենագիրներուն ամէնէն հայն է վարդանանց Պատմագիրը թէ՛ գրչով, թէ՛ սրտով։ Լեզուի մաքրութեան վրայ համանայն են հայ եւ եւրոպացի Բանասերները. ասի պարզ իրողութիւն մ'է։ Գործը ճանշող ամէն անհատ ասորեք համոզու մը չի կրնար գոյացընել. գրուածին բնութեանը իր լինի գնահատումը է։ Էջերնարանութեան նշանը իսկ չկայ այն խաղաղատէրէնուն մէջ, բայց իւր քրտածով ամէնէն նշանաւոր հէյնէն պատմագիրներէ հետ կը մրցի, — այս՝ շնաշարհիկ պատմութիւն նահատակութեան վարդանանց... Իւր լեզուի հոգեկոյ յօրինումով, գեղեցկահիւս օճով, յառեկ հայկականութեամբ եւ եռանդուն աշխուժութիւք, ոգեպարար իմն քարակ է մտաց եւ սրտի ամենայն տուն Հայոց աստուածաբանի եւ հայրենասիրի եւ մանկուղի մերոց դաստիարակութեան սնունդ անորո՞ք անորո՞ք ահա՛ եւ յոյժ ցանկալի։ Այս իսկ անհուկ իրաւամբ համեմատուց գտնիք սա յոմանց քաղաքականաց չեղեկացող քաղաքականութեան զուգահաշուաւոր, յայոց Թուրքի վերադառ Հռովմայեցոյ կորովաբան պատմագրութեան, եւ յայլոց փնտրելի գաղղիացոյ յատկապատմութեան նմանապաշար (Եղիշէ, տպ. Տփլիս 1879 «Ջեմաշում»),

նի՞նք կան՝ հակառակ այսպիսի առաւելութեան, գրուածին մէջ խորութիւնները կամ միջին կէտեր իբր հայերէն, անոնք իրաւի խորթ են ոսկի գրչին։ Գաղափարաւորներա զփառմին կամ աւելագործութեան շատ բան կը պարտին վարդանանց Պատմութեան ծանօթ օրինակները։ Վեղահատուակը հայկաբաւութեան մէջ այնչափ բնական, այնքան անկեղծ է՝ որ քրտու ա գրուածը, պատմութեանէն տարբեր բան մ'է՝ «Հայոց Պատերազմին», ծայրէջը դարձուի նկարագրութիւնը։ Սիրտը, եռանդը, իրականութիւնն ալ յուզած է. կրօնի խաղաղութիւն փարունը հայեցողական մակարդակի մը կը բարձրացընէ մատենագիրը։ «Ս. Մատենին» մէջ բազմի դոյժ ընկալուած է սրտի դոյժերէն, ասոր համար է որ հին Ննոյ ընդհանուր շեշտը ասորեք աշխարհ մը կը փոխադրեն ընթերցողը։ Գրիտանական երկիցած տեսութիւններ, ըմբռնում, համոզում, գեղեցկան տարբեր երեւոյթի մը տուած են։ Ահա՛ թէ ինչո՞ւ համար դիտողութեանց այն էջերուն մէջ կը տեսնէ մերթ ինչիւ մը, մերթ Բաւոնիցի, Գարնի մը, մերթ Կարնի-Կարնի մը, մերթ Գարնի-Կարնի մը եւ կամ Գարնի մը. գրուածն ալ երգ մը, պատմական արձակ բանաստեղծութիւն մը, նկար մը, գիշացողներու ինչ մը, վիշաքարանութիւն մը հայ կեանքէն։ Լաւ եւս հայական սրբագրութիւն մը։

«Վարդանանց Պատերազմին» հայ պատմութեան ամէնէն բեղմնաւոր եւ դրամաիկ մասը կը կազմէ։ Անոր մէջ ոչ միայն ազգային եկեղեցին կ'երեւի պայծառ, կ'ընդիմադրուի պատմութեան օկոյնները, յաղթական, մարտիկները՝ մէն մը գիշացողները, հայրենիքը՝ մեծ ու փառաւոր, այլ Հայոց ներքին կեանքն իւր ծայրագոյն գործունէութեան մէջ, ալ ընտանի կենցաղը, սովորութիւնները եւ անոր կենսական տարրերը՝ իր զանազան գոյններով, Խորենացին արձանագրեց միայն իշխանական եւ իշխական նախնիները եւ փառք, Եղիշէն պատկերեց Հայաստանը, Հայաստանի գեղափայլը, եւ ահարկու տեսարանները, հայ Ժողովրդեան հոգին, հատաւոր եւ հայրենեայ բոցերով վառ, անդադուի, դիմադրաւ եւ իր աղէտից մէջ անդադու եւ անմահ։ Եթէ վարդանանց նահատակութիւնը հայը Ջուղապատ քիւրդներ փրկեց, Եղիշէի պատմութիւնն ազգն ազգային մէջ վերականգնեց եւ մեղի ազգային բարոյական կենցաղ գեղուն անցեալ մ'աւանդեց, այս պայմանաւ՝ որ մեր հոգին մերթ ընդ մերթ նոյն անցեալին մէջ մը խաղաղ եւ նոյն նշանաւոր եղբերգութեան մէջ մեր հաստաց եւ ազգութեան դէմ՝ երկող արդի ազգաւոր քաղաքականութեան եւ սուտ քիւրդներէն դէմ եղեցիք իրաւները (Ա. Ման. 1875 Թուրքի էջ 278)։

Եղիշէն մեր ազգային հոգեբանութիւնն է. գիրք մը՝ գրուած ամէն փամբանի համար։ Ե՞ր գաւառ կուիւր, այսօրան կուիւր։ Ե՞ր գաւառ ալ անդին՝ մեր գաւառն ցոյացումն է այն։ Այս կուիւր պայմանն էր այն սարսափելի երկունքին, զոր քիւրդ տնտէսութիւնը գրաւ տիեզերական պատմութեան

«Elisée redigeait à peu près un vrai martyrologie» (Գ. Եղիշ. էջ 296)։

Հանդէպ՝ բոլոր քրիստոնեայ հպատակ ազգերու եւ ոչ-քրիստոնեայ տիրապետողներու միջեւ: Կարգա-
ցէք զոյն: Նոյն իսկ քրիստոնեայ մեր ազգային
կենսութիւն ճիշդ արգի պատկերները պիտի գտնէք ա-
նոր մէջ՝ արեւոստ, խորխոտ, բուռն՝ ինքնաճանա-

լում թեան վրայ եւ բռնութիւններու դիմադրու-
մուն Հանդէպ:

Ոսկի-Գիրքը պիտի չհիշնայ. գէմբերը, շար-
ժումները, շարժառիթները նոյն են: Մեր կենսութիւն
մշտնջենաւոր պատմութիւնն է այն:

ԹՈՐԴՈՄԵԱՆ ՏԱՆ ՆՈՐ ՍՈՒԳԸ

Նոր սուգ մը, եւ սուգերուն դառնադոյնն
եկա զարձակ թորդոմաններուն տունը թախ-

ծութեան, լացե-
րու եւ տրամու-
թեան մէջ ընկը-
մելու: Թորդո-
մանները տա-
կաւին չէին մոռ-
ցած իրենց սի-
րելի մօր ասարա-
ժամ մահը, գեո-
չէին դադարէ զոյն
արտասուելէ, երբ
վրայ կը հասնի
աւելի մեծ ու ցա-
ւալի կորուստ մը՝
իրենց խանգակաթ
ու սիրեցեալ հօր
դառնակսկիծ մա-
հը, 74 ամեայ հա-
սակին մէջ:

Հայր մը՝ որ իր
բովանդակ ոյժն
եւ յոյսը գրած
իւրածեւոյն վրայ,
կրցեր է իւր
զաւակաց եւրոպական բարձր կրթութիւն տալ
եւ հասցընել Ազգին՝ ծանօթ գրագէտ
բժշկին պէս, այսինքն Հանդէսիս աշխա-
տակից Գոկտ. Վահրամէ կֆ. Թորդո-

մեանի եւ Թուրքոյ շիրմարձեւական կրթա-
րանի տնօրէն վսեմ. Գէորգ կֆ. Թոր-

ՍԵՓՈՐԻԺ ՅԵՐՈՆԻԹԻԻՆ ԱՂԱԹՈՐԴՈՄԵԱՆ

գոմեանի նման
անհասանելի եւ
պատուաւոր ան-
դամներ հայա-
թեան, արժանի
է այնպիսի հա-
ղապիտ հօր մը
Նիշտասկը Հան-
դէս Ամսորիայի
մէջ անճոռաց
մնալու:

Յարութիւն ա-
ղայի երախտագէտ
մատենագիր որ-
դին ի հարկէ,
իւր վշտերուն
հաւում թեան մէջ
հիմակուհի մայ
վեճակի չէ իւր
ողջացեալ հօր՝
ընտիր կենսադրա-
կան ներմոգեան-
ներու արժանի
կենսութիւն ուրու-

գրել, բայց անշուշտ օր մը պիտի գրէ, ու
մենք պիտի տեսնենք մէջ պարզ անոր արուես-
տագործին աղքատասէր, ողորմած, ուսումնասէր,
սիպար հօր կենսութիւն: